

Serahsî'nin *Usûl* ve Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* Adlı Eserlerinde “İlletin Tahsîsi”

Öz: İlletin tahsîsi, İslam hukuk usulünün önemli konularından birini teşkil etmektedir. İslam hukukçularının ilgili konuda iki farklı yaklaşım sergiledikleri, bir kısmı bunu tecviz ederken; diğerlerinin karşı çıktığı görülmektedir. Bu makalede illetin tahsîsi, ona onay veren Gazzâlî ve reddeden Serahsî'nin düşünceleri temelinde incelenmiştir. Serahsî'nin fukaha metoduna, Gazzâlî'nin ise mütekellimin metoduna bağlı hukukçular olmaları, her iki mezhebin konuya yaklaşımları hakkında bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. .

Anahtar Kelimeler: Tahsis, İllet, Gazzâlî, Serahsî, *Usûl*, *Müstasfâ*.

Ahmet
AYDIN

“Tahsis al-Illa” in Sarahsi’s Usul and Gazzali’s Mustasfa

Abstract: “Tahsis al-Illa” is one of the important issues in Islamic jurisprudence. Islamic scholars support two different opinions in this subject. While some accept “tahsis al-illa”, others don’t. In this article the ideas of Gazzali who accepts this and of Sarahsî who rejects it are analysed. It is known that Gazzali belongs to Mutekellimin school and Sarahsî belongs to Fukaha school. This fact helps understand the thoughts of the two shools of Islamic jurisprudence in this topic.

Keywords: Tahsis, Illat, Gazzali, Sarahsi, *Usul*, *Mustasfa*.

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: ahmetay81@gmail.com - ORCID ID: <https://0000-0001-7164-6149>

Giriş

İslam hukukunda şerî hükmün uygulama alanını genişletme metotlarından olan kıyasın unsurlarından biri illettir. İllet, usul eserlerinde farklı yönlerden ele alınıp incelenmiştir. İletinin tahsis edilmesi meselesi bunlardan biridir. İletinin tahsisi, illetin bulunmasına rağmen bazı durumlarda hükmün yokluğunu ifade etmektedir.

İslam hukukçularının bir kısmı illetin tahsisini mümkün görürken; diğerleri ise bunu kabul etmemiştir. Iraklı Hanefiler, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve Mutezile'nin illetin tahsisini savundukları, Mâverâünnehir Hanefilerinin ise Debûsî (ö. 430) hariç bunu kabul etmediği belirtilmiş; Şâfiî mezhebinde de baskın görüşün bu olduğuna yer verilmiştir.¹ Âmidî (ö. 631) de, Hanefiler'in çoğunluğunun bunu kabul ettiğini; Şâfiîler'in çoğunluğunun ise reddettiğini belirtmiştir.² Bununla birlikte, makalede eseri incelenen Şâfiî hukukçulardan Gazzâlî (ö. 505) illetin tahsisine onay vermekte, hocası Cüveynî (ö. 478) de bazı meselelerde bunu caiz görmektedir.³

İletinin tahsisi hususunda asıl tartışma, bir meselede illet bulunduğu halde hükmün bulunmamasının nasıl değerlendirileceğidir. İletinin tahsisini kabul edenler, bir engel sebebiyle illetin burada tahsise uğradığını savunurken; onu reddedenler illetin fesadından bahsetmektedir.⁴

Konunun ilgili eserlerde nasların tahsisi, munâkaza, istihsân vb. bir takım meseleler bağlamında ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte, her müellifin mevzuyla ilgili farklılık arz etmektedir.

İletinin tahsisi konusunda Türkçe'de yayınlanmış birtakım makalelerin⁵ ve konuyu müstakil olarak ele alan bir yüksek lisans tezinin⁶ bulunması göz önüne alınarak,

1 Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an Usûli'l-Pezdevî*, (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1997), IV, 46; Ömer Yılmaz, "İletinin Tahsisine Cevaz Vermek Mu'tezilî Olmak Mıdır?", *Diyanet İlmî Dergi*, 3 (2017), 63. Cessâs da eserinde İmam Şâfiî'nin bunu kabul etmediğini belirtmiştir (Ebû Bekir Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (Kuveyt, Vizâretü'l-Evkâf, 1985), IV, 268).

2 Ali b. Muhammed Âmidî, *el-Ihkâm fi usûli'l-ahkâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1404), III, 241.

3 Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), II, 649.

4 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), II, 209; Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012), II, 270; Emin Yıldırım, *Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Eserlerinde İletinin Tahsisi Meselesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 95.

5 Mazin Heniyeh, "İletinin Tahsisi," çev. Mehmet Erdem, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2005): 128-133; Yılmaz, 53-71.

6 Yıldırım, "İletinin Tahsisi". Ayrıca bazı eserlerde konuya temas edildiği görülmektedir. Örneğin bkz. Tuncay Başoğlu, "Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartsımaları", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001); Soner Duman, *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İlet Tartsımaları*, (İstanbul, Kitabı Yayınevi, 2010).

usulde mevcut iki önemli metodun her birine ait birer eser bağlamında mesele- nin incelenmesi uygun görülmüştür. Eserler belirlenirken fukahâ metoduyla ilgili Serahsî'nin; mütekellimin yöntemi açısından ise Gazzâlî'nin usul eseri seçilmiştir. Her iki hukukçunun yaklaşık aynı dönemlerde yaşaması ve eserlerinin birbirine yakın hacimde olması seçilmelerinde etken olmuştur.

Bu makalede her iki eserin sadece "illetin tahsîsi" ile ilgili kısımları incelenmiştir. Öncelikle her iki müellifin konu hakkında yer verdiği hususlar aktarılmış, daha sonra iki eser karşılaştırılmıştır. Ayrıca nadiren diğer eserlerde ilgili konuya temas eden kısımlara yer verilmiştir.

1. Serahsî'nin *Usûl* Adlı Eserinde İlletin Tahsîsi

Serahsî'nin ilgili konuyu "şer'î illetlerin tahsîsini uygun görenlerin görüşlerinin fe- sadı" başlığıyla ele alması, onun illetin tahsîsi meselesini kabul etmediğini açıkça ortaya koymuştur. O, tard ehlinin "müessir illetleri kabul eden ve tesiri şer'î illet- leri doğrulayan bir ölçü olarak ele alanların illetin tahsîsini savundukları" şeklinde iddiasına yer vermiş ve bunun büyük yanlış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bazı Hanefî fakihlerin⁷ illetin tahsîsini caiz görmesini ve bunun selefin yoluna ve ehl-i sünnet mezhebine aykırı bir şey olmadığını belirtmesini de büyük yanlış olarak değerlendirmiştir. Selefin kabul ettiği hususun illetin tahsîsine onay vermemek olduğunu; onu kabul etmenin Ehl-i Sünnete muhalefet anlamına geldiğini ve Mutezile'nin usulüne bir yönelim olduğunu savunmuştur.⁸

Serahsî, illetin tahsîsini kabul etmenin bütün müctehidlerin ictihadlarında doğru kabul edilmesi ve onların ictihadlarının (hata ve fesattan korunma hususunda) naslar gibi değerlendirilmesi neticesine götüreceğini iddia etmektedir. Ayrıca bunun "bütün müctehidlerin doğruyu isabet ettirdiği ve ictihadın ilm-i yakîn gerektirdiği" anlamına geleceğini belirtmektedir. Bunun yanında illetin tahsîsini kabulünün, Mutezile'nin benimsediği, kullar için aslah olanın Allah'a vacip olması, *el-menzile beyne'l-menzileteyn*, büyük günah işleyenlerin tevbe etmeden önce ölmeleri halinde cehennemde ebedi kalmaları gibi bazı görüşlerin benim- senmesine götüreceğini ileri sürmektedir.⁹

7 Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 255.

8 Serahsî, *Usûl*, II, 208.

9 Serahsî, *Usûl*, II, 211-212.

Serahsî'nin hemen başlangıçta konuyu Ehl-i Sünnet ve Mutezile bağlamında ele alması, Cessâs gibi Iraklı Hanefî hukukçuların illetin tahsisini savunmalarına rağmen ilgili konuya cevaz verenlerin Mutezile'nin görüşlerine temayül sahibi olduklarını ileri sürmesi manidardır. Yılmaz, illetin tahsisine cevaz verilmesinin Mutezile ile ilişkilendirilmesini ele aldığı makalesinde, ilgili konular arasında ilişki kurmanın tutarsızlığına temas etmiş ve Serahsî'den sonraki Hanefî hukukçuların illetin tahsisine Mutezile'ye ait bazı kelimeli konular arasında bağlantı kurulmasını eleştirdiğine değinmiştir.¹⁰ Ayrıca Yılmaz, Hanefî imamlarının bu konudaki görüşlerinin bilinmediğini, illetin tahsisini savunanların onların da bu konuya onay verdiklerini ileri sürdüklerini, aksi görüşte olanların ise bunu reddettiklerini belirtmiştir.¹¹

Serahsî, illetin tahsisini savunan kişinin illet olarak belirlediği şeyin mevcut olmakla birlikte hükmün geçerli olmadığı bir meseleyle karşılaştığında, "Benim illetim şunu gerektirir. Ancak ilgili meselede bir engel ortaya çıkmıştır ve bu nedenle illet tahsise uğramıştır" dediğini belirtir. Daha sonra onların illetin tahsisini munâkazadan farklı gördüklerine ve konuyu lügat, şer', fıkıh ve icma açısından farklı şekillerde değerlendirerek tutarlı olduklarını ispatlamaya çalıştıklarına temas eder.¹²

Tahsisi savunanlara göre, lügat açısından nakz, önceki bir fiilin sonraki bir fiille ortadan kaldırılmasıdır. Örneğin, binanın yıkılması böyledir. Tahsis ise, tahsise uğrayan lafzın âmmin muhtevasına dahil olmadığını beyandır. Bu durumda tahsis nakz olamaz. Zira nakzın zıddı bina; husûsun zıddı ise umumdur.¹³

Şer' açısından değerlendirilirse, kitap ve sünnet naslarında tahsis caizken nakz her ikisinde de söz konusu olamaz.¹⁴

İcma açısından konuya bakınca, şer'î kıyas bazı meselelerde nas, icma ve zaruret nedeniyle terk edilmektedir. Buna tahsis denir, munâkaza denmez. Böylece kıyas, istisna edilen yerler dışında ameli gerektiren bir unsur olmaya devam eder. Nakza uğrayan kıyas ise hiçbir yerde dikkate alınmaz.¹⁵

10 Yılmaz, *İlletin Tahsisi*, 68. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *İlletin Tahsisi*, 53-71.

11 Yılmaz, *İlletin Tahsisi*, 68.

12 Serahsî, *Usûl*, II, 208. Debûsî, eserinde nakz ile tahsis arasındaki farka ilgili unsurlar açısından temas etmiştir. Bkz. Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 312-313.

13 Serahsî, *Usûl*, II, 208.

14 Serahsî, *Usûl*, II, 208.

15 Serahsî, *Usûl*, II, 208-209.

Akli açıdan değerlendirilirse, illetin bulunduğu yerde hükmün bulunmaması, illetin fasid oluşu veya hükmün sübutuna engel bir durumdan kaynaklanabilir. Örneğin, zekâtın vücûb sebebi artııcı nisap miktarı maldır. Diğer taraftan senenin dolmamış olması zekâtın vacip oluşuna engel teşkil etmektedir. Bu, sebebin fasit oluşuna delil olamaz. Aynı şekilde muhayyerlik şartıyla satım akdinde muhayyerlik mülkiyetin gerçekleşmesine engeldir. Bununla birlikte mülkiyetin sebebi olan satım ise gerçekleşmiştir, yani onun fasit oluşundan bahsedilemez.¹⁶

Serahsî'ye göre, illetin mevcudiyetine rağmen hükmün bulunmadığı meselede illetin tahsîsini iddia eden şahsın "bu konuda benim illetim engel sebebiyle tahsîse uğradı" dediğinde muhtemel bir şey iddia etmiş olur, bu durumda kendisinden delil istenir. İllete engel olan şeyi ortaya koyduğunda iddiasını delille ispat etmiş olur ve bu kabul edilir. Aksi takdirde delili itibara alınmaz. Zira muhtemel olan şey hüccet olamaz. İşte bu nokta, müellife göre, naslardaki tahsîs ile illetin tahsîsini ayıran önemli bir çizgidir. Zira kitap ve sünnetin genel lafızlarının tahsis edileceği hususunda icma bulunmaktadır.¹⁷

Serahsî, illetin tahsîsini iddia edenlerin beş engelden bahsettiğine yer vermiştir: Bunlar, illetin aslına, illetin tamamlanmasına, hükmün başlamasına, hükmün tamamlanmasına, hükmün bağlayıcılığına engel olanlardır. Onlara göre bu engellerin hepsinin hem hissî hem de hükmî örnekleri vardır.¹⁸

Sözû edilen engellerin hepsinin görüldüğü hissî örnek olarak ok atma eylemi zikredilmiştir. Bu örneğe göre;

1. Yayın kirişinin veya okun kirişe dayanan kısmının (gez) kırılması fiilin gerçekleşmesine engel teşkil eder (illetin aslen gerçekleşmesine engeldir).
2. Okun ağaç veya duvara çarpması, okun hedefe ulaşmasını, illetin tamamlanmasını engeller.
3. Hedef seçilen şahsa ulaşan okun giyilen zırh vasıtasıyla engellenmesi, illetin tamamlanmasından sonra yaralama veya öldürme amacına ulaşamadığı için hükmün başlangıcının engellenmesine örnektir.
4. Atılan okla yaralanan kişinin daha sonra tedavi olması ise hükmün tamamlanmasının önünde engel teşkil etmektedir.

16 Serahsî, *Usûl*, II, 209.

17 Serahsî, *Usûl*, II, 209.

18 Serahsî, *Usûl*, II, 209-210.

5. Kişiyi ciddi oranda yaralayan ve onu yatağa düşüren ok atma eyleminin akabinde yaralının iyileşerek ölümden kurtulması ise, hükmün bağlayıcılığına engeldir.

Söz konusu engellerin hükmî meselelerdeki örneklerine şunlar verilmiştir:¹⁹

1. Hür bir kişinin satılması illetin aslen gerçekleşmesine engeldir.
2. Başkasının malının satımı illetin tamamlanmasına engel teşkil eder.
3. Muhayyerlik şartıyla satım hükmün başlangıcına manidir.
4. Görme muhayyerliği hükmün tamamlanmasına engel olmaktadır.
5. Kusur muhayyerliği akdin tamamlanmasından sonra hükmün bağlayıcılığını engellemektedir.

Serahsî, illetin tahsis edilebileceğini savunanların görüşlerini naklettikten sonra bu görüşün batıl olduğuna dair naklî ve aklî deliller getirmektedir. Naklî delil olarak "Onlara de ki, Allah, iki erkeği mi yoksa iki dişi mi haram kıldı? Yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunan şeyi mi? Doğru söylüyorsanız bana bilgiye (delile) dayalı bir cevap verin" ayetini zikretmiştir.²⁰ Serahsî, bu ayette Allah Teâlâ'nın kâfirlerden haramlığını iddia ettikleri hususlarda itibara alınacak delil getirmelerini talep ettiğini ileri sürmektedir. Bu durumda, onların ilgili konuda delillerinin bulunmayışı, kendileri aleyhine delil olmaktadır.²¹

Yukarıdaki ayetin illetin tahsîsiyle ilgisini müellif şöyle açıklamaktadır: Kâfirler hayvan etlerinin haramlık illetini açıkladıktan sonra başka bir yerde aynı illete rağmen onların helal olduklarını kabul etmeleriyle ilk başta ortaya sürdükleri gerekçe nakza uğramaktadır. Serahsî'ye göre, şer'î hükümlerde illetin tahsîsi caiz olsaydı kâfirlerden bu şekilde delil getirmeleri talep edilmezdi. Zira hiç kimse hükmün belli bir yerde gerçekleşmemesinin bir engelden dolayı olduğunu söylemekten aciz olmaz. Ona göre ayette geçen "*nebbiûnî bi ilmin* (bana bilgiye dayalı olarak haber verin)" ifadesi, illetin tahsîsinin ilimle ilgisinin bulunmadığını, bunun bir cehalet olduğunu ortaya koymaktadır.²²

19 Serahsî, *Usûl*, II, 210. Debûsî, bunların dört tanesine yer vermiştir. Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 334-335.

20 En'am Sûresi, 143.

21 Serahsî, *Usûl*, II, 210.

22 Serahsî, *Usûl*, II, 210.

Serahsî, illetin tahsîsiyle ilgili aklî delil olarak şer'î illetlerde "ta'diye" (hükmün asıldan fer'e geçişi) niteliğini zikretmektedir. Bu özellik olmadığında illetin gereği olan hükümden bahsedilemez. Müellife göre hükmün ta'diye ettiği meselede bir engelin bulunduğu kabul edilirse bütün yerlerde aynı engelin bulunması mümkün hale gelir. Bu da, hüküm ta'diye etmediği halde illetin sahih kabul edilmesine götürür ki, bu fasittir.²³

Serahsî, illetin tahsîsi ve ta'diye ilişkisini farklı ifadelerle şöyle aktarır: Hükmün ferî bir meseleye ta'diyesi onun sıhhatine delil oluşturur. Başka bir yerde bu ta'diye'nin bulunmayışı ise illetin fesadını gerektirir. Sıhhat ve fesat delillerinin eşit olması halinde ise şer'î delil ameli gerekli kılmaz. Buna binaen, illetin tahsîse uğradığı meselede iddia edilen engelin, hükmün illetini ispat eden delile denk olması gerektiğini belirtir. Şayet iddia edilen engel daha düşük seviyede bir delil ile sâbit olursa illetin sâbit olduğu delili ortadan kaldırmaya yeterli olmadığı gibi, hükme de engel teşkil etmez. Müellife göre, illeti ve engeli sabit kılan hususlar birbirine denk olduğunda, bu engel diğer meselelerde de hükmün bulunmadığı şeklinde bir neticeyi zorunlu kılar. Böyle bir durumda ise muaraza gerçekleşmiş olur.²⁴

Serahsî, illetin tahsîsini ayrıca nesih bağlamında incelemiştir. O, tahsîs delilinin müstakil olduğundan (illetin dışında bir delille tahsîs iddia edilmektedir) nesih deliline benzediğine; bununla birlikte neshin illetlerde imkânsız olduğuna temas etmiştir. Bunun nedeni, illetin illetle neshinin caiz olmamasıdır. Bunun gerekçesi, illetin tahsîsini ileri süren kişinin illet gibi engelin de illet olduğunu reyle ispat etmek zorunda kalmasıdır. Reyle sabit olan hususlarda fesat ihtimali vardır. Fasit olma ihtimali bulunan yerde ise nesih söz konusu olamaz.²⁵

Müellif, nasların tahsîsiyle illetin tahsîsi arasındaki farka işaret ederken nasların tahsîsinin mümkün olduğunu, zira tahsîse uğradığında fesat şüphesinin nas için düşünülmemeyeceğini ileri sürmüştür. Ayrıca tahsîs delilinden önce genel lafzın katî şekilde ameli gerektirmesiyle nassın bizzat tahsîsi ihtiva etmediğinin anlaşılacağına temas etmiştir.²⁶ Yani delil olmadıkça tahsîs naslar için dahi söz konusu değildir.

Serahsî, hükmün bulunmamasının vasıftaki noksan veya fazlalıkla ilgili olduğunu, bunu illetin tahsîsini savunanların "tahsîs edici engel" olarak isimlendirdikle-

23 Serahsî, *Usûl*, II, 210.

24 Serahsî, *Usûl*, II, 210-211.

25 Serahsî, *Usûl*, II, 211.

26 Serahsî, *Usûl*, II, 211.

rini açıklamıştır. Müellif, ziyade ve eksiklik illeti kesinlikle değiştirdiğinden bunu illetin tahsisi değil; illetin hükmen yokluğu olarak değerlendirmiş ve konuyu zekâtla ilgili bir örnek üzerinden izah etmiştir.²⁷

Zekâtı gerektiren şey, nâmî nitelikte nisap miktarına ulaşan malın üzerinden bir yıl geçmesidir. Nitekim Hz. Peygamber (as), “senesini doldurmamaya malda zekât yoktur” buyurmuşlardır.²⁸ Bu hadisten kastedilen zekâtın vücûbunu nefyetmektedir. Şu anlaşılmalıdır ki, şer’î illetler bizzat hükmü gerekli kılmaz. Burada etkili olan, şâri’in onları hükmü gerektiren unsur kılmasıdır.²⁹ Hükümlerin illetlerine isnat edilmesi gerçekte bizim meseleyi kolayca anlamamız içindir. Böyle bir vasfın varlığını öğrendiğimizde, biliriz ki, hükmü gerektiren illetin yokluğunda hüküm de bulunmamaktadır.³⁰ Bu gerekçeye binaen, Serahsî bir yılını doldurmamaya malın zekâtını eda etmenin gerekmeyeceğini ileri sürmektedir. Zira ona göre, edayı gerekli kılanla (mûcib) edaya imkân veren (mücevviz) illet aynı değildir. Örneğin, namaz vaktinin ilk kısımları onun farz olarak edasına imkân verici (mücevviz) niteliğe sahip olmakla birlikte edasını bizzat gerektirmemektedir. Gerçekte vakit, müessir vasıf olmakla birlikte hüküm bu şekildedir. Zekâtta da, edayı gerekli kılan illet kabul edilen nemânın (artış) belli bir zaman geçtikten sonra kazanılan bir unsur olduğunu belirten müellif, buna binaen, her yılın geçmesiyle nemâ yenilediğinden zekâtın tekrar vacip olduğuna dikkat çekmiştir.³¹

Muhayyerlik şartıyla yapılan satım akdinin de, müellif tarafından aynı bağlamda değerlendirildiğini görmekteyiz. Satım akdinde mülkiyeti gerekli kılan illet, mutlak (kayıt getirilmemiş) anlamda satımdır. Diğer taraftan muhayyerlik şartı söz konusu olduğunda ise, mutlak anlamda satım gerçekleşmemektedir. Zira muhayyerlik ziyadesiyle satım akdi şarta bağlı satım hükmünde olur. Oysa mülkiyeti gerektiren, karşılıklı rızaya dayalı satımdır. Muhayyerlik şartı ise rızanın tam

27 Serahsî, *Usûl*, II, 212.

28 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, (Delhi: el-Matbau’n-Nizâmî, 1905), Zekât, 5.

29 Cessâs da aynı hususa temas etmiştir. Bununla birlikte o, ilgili hususu illetin tahsisine delil olarak görmektedir. Şöyle ki, illetler bizzat hükmü gerekli kılmayıp Allah Teâlâ’nın onları emare kılmasıyla hükmü gerektirmesi, onların belli durumlara tahsis edildiğinin göstergesi olmaktadır. Cessâs, bu bağlamda ölü hayvan etinin şâri’in emrinden önce haram olmadığını, onun haram kılmasıyla bu özelliği kazandığını, daha sonra zaruret durumunda yine onun yenmesine müsaade edildiğini belirtmiştir. Müellif, buna binaen, onun yasaklığının belli koşullara göre tahsise uğramasının illetin tahsisine benzediğini ileri sürmüştür. Bkz. Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 259.

30 Serahsî, *Usûl*, II, 212.

31 Serahsî, *Usûl*, II, 212.

olarak gerçekleşmediğini gösterir. Bu durumda, illetin ziyade veya noksan sebebiyle yok olduğu anlaşılmış olur.³²

Yukarıda belirtilen hususun önemini vurgulayan Serahsî, ziyade veya noksanlıkla değişen anlamı illetin tahsîsini savunanların "tahsîs edici engel" şeklinde isimlendirdiklerini, onların illetin mevcudiyetine rağmen hükmün bulunmayışının bir engel sebebiyle olduğu ve bunun da genel nassın tahsîsine benzer şekilde, illetin tahsîs edildiği yerin dışında geçerli olmaya devam edeceği görüşünü savunduklarını belirtmiştir.³³

Müellif buna karşılık kendi görüşünü şöyle açıklamıştır: Gerçekte ziyade veya noksanlık söz konusu olduğunda illetin mevcudiyetinden bahsedilemez. İlet yok olduğunda ise, hüküm de kalmaz. İletlerde durum böyle olmakla birlikte, naslar farklı değerlendirilir. Zira özel nasla, genel nas ortadan kalkmaz. Bu bağlamda Serahsî, Hanefî fakihlerin istihsânı uygun bulduklarını ifade etmiştir. Nass sebebiyle yapılan istihsânda nass bulunduğu rey vasıtasıyla ortaya konan illet yok hale gelir. Zira nassın bulunduğu veya nassın hükmüne aykırılık olduğu yerde illete itibar edilmez. İcmanın kitap veya sünnetten kaynaklanan bir nas gibi değerlendirilmesi ve ilmi gerektirmesi açısından icma sebebiyle yapılan istihsân da böyledir.³⁴

Serahsî, zaruret sebebiyle yapılan istihsânın da böyle olduğunu belirtmiştir. Zira zaruret, üzerinde icma edilen veya nasla sabit olan bir husustur. Böyle durumlarda illete itibar edilmez. Yani istihsân sebebiyle kıyasın hükmünün terk edildiği meselelerde illetin yokluğu nedeniyle hükmün bulunmamasından bahsedilebilir. Eserinin kuvvetli oluşu sebebiyle kıyasa dayalı istihsânın aynı minvalde değerlendirileceğini ileri süren müellif, gerekçe olarak, kuvvetliye aykırılık teşkil eden zayıfın yok hükmünde kabul edildiğini belirtmiştir.³⁵

Serahsî, illetin tahsîsini savunanların değindikleri bazı örnekleri incelemiştir. Bunlardan biri, oruçlunun uyku halinde boğazına su dökülmesiyle orucunun bozulacağı hükmüdür.³⁶ Onun ifadesiyle, bu meselede orucun rüknü konumundaki imsak yok olmuştur. İbadet ise, rükün olmaksızın gerçekleşmez. Aslında rükün

32 Serahsî, *Usûl*, II, 212.

33 Serahsî, *Usûl*, II, 212-213.

34 Serahsî, *Usûl*, II, 213.

35 Serahsî, *Usûl*, II, 213.

36 İmam Züfer, uyku halini unutmaya kıyaslayarak kişinin özür olduğu, bu nedenle orucunun bozulmayacağı kanaatini ileri sürmüştür (Serahsî, *Usûl*, II, 213).

açısından düşünülduğünde aynı hükmün unutan için de geçerli olması gerekirdi (onun da orucunun bozulmuş kabul edilmesi). İletin tahsîsini iddia edenler bu noktada, orucun bozulmaması hükmünün bir engelden dolayı (o engel, ilgili nastır) söz konusu olduğunu, bunun da ilgili illetin tahsîsine anlamına geldiğini belirtirler. Zira illet, yani orucun bozulması hükmünü gerektiren yeme eylemi, unutan için de geçerlidir.³⁷

Serahsî, unutan kişi hakkında illetin hükmen bulunmaması nedeniyle hükmün yok olduğunu belirtmiştir. O, meseleyi şöyle açıklamıştır: Unutma eyleminde kişinin bir etkisi yoktur. Zira Allah Teâlâ'nın unutan kişiyi yedirip içirdiği nasla belirtilmektedir. Bu nedenle, kişinin yeme eylemine itibar edilmez. Hükmün temel unsurunun (imsâk) yok olması (orucun bozulması), yeme eylemiyle mümkündür. Unutan için şeran yeme eylemi bulunmadığından orucun rüknü olan imsak hükmü var kabul edilir. Yani orucun bozulmasını gerektiren illetin bulunmaması sebebiyle orucun bozulma hükmü de yok olmuştur.³⁸

Serahsî, yukarıdaki durumun uyuyan için geçerli olmadığını ileri sürmüştür. Bunun gerekçesi olarak, orucu bozan eylemin kullara isnat edildiği ve uyuyan kişide ise bunun baki kaldığını, bu açıdan uyku halinde yenen yemekle orucun bozulduğunu açıklamıştır.³⁹

İletinin tahsîsine görüşünü benimseyenlerin temas ettikleri diğer bir mesele, müdebber (özgürlüğü efendisinin ölümüne bağlı olan) kölenin gaspıdır. Gasp edilen mal, tazminden sonra gasp edenin mülkiyetine geçer. Ancak müdebberin gasp eden kıymetini ödeyerek ona sahip olamaz. İletinin tahsîsini savunanlara göre, müdebber hakkında illetin mevcudiyetine rağmen hükmün engeli, müdebberin bir mülkiyetten diğerine naklinin uygun olmamasıdır.⁴⁰

Müellif ilgili meselede, hükmün bulunmama nedeninin illetin tahsîse uğraması değil, bizzat illetin yokluğu olduğunu şöyle açıklamaktadır: Gasp eden kişinin bir şeye sahip oluşu, onun kıymetini ödemesiyle gerçekleşir. Kıymet ise, ilgili eşyanın aynının bedeli olmaktadır. Müdebberin kıymeti ise, onun zatının bedeli değildir. Zira kıymetin belli bir eşyanın bedeli olması, ilgili eşyanın mülkiyete konu olması halinde söz konusudur. Oysa bu nitelik müdebberde bulunmaz. Zira bir

37 Serahsî, *Usûl*, II, 213-214.

38 Serahsî, *Usûl*, II, 213-214.

39 Serahsî, *Usûl*, II, 213-214.

40 Serahsî, *Usûl*, II, 214.

açıdan azat edilmiş sayılır. Azat edilme durumu da, gasp sebebiyle kölenin kıymetinin ödenmesine engel teşkil eder. Diğer taraftan, zilyetliği ortadan kaldırmış olduğundan gâsıbın köleye yönelik zararı ise tazmine tabidir. Zira azatlık söz konusu olmakla birlikte, efendinin onun üzerindeki zilyetliği devam etmektedir. Böylece kölenin mâli değerine efendi tarafından hak kazanılmaktadır. Böylece anlaşılmaktadır ki, hükmün bulunmama sebebi, illeti değiştiren bir husus nedeniyle illetin yok olmasıdır.⁴¹

Serahsî, zina eyleminin hürmet-i müsâhere doğurmasını da bu bağlamda değerlendirmiştir. Çocuğun anne ve babanın bedenlerine ait cüzlerin birleşimi neticesinde doğduğunu, çocuk nedeniyle kadının anne ve kızının erkeğin anne ve kızı haline geldiğini; karşı taraf için de aynı durumun geçerli olduğunu belirtmiştir. Müellif, çocuk doğmasa dahi zina eyleminin hürmet-i müsâhere (sebebin netice hükmünü alması kuralı gereği) teşkil ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte zina nedeniyle her iki taraf için haramlık, kız kardeşler, hala ve teyzelerde söz konusu değildir.⁴²

İlletin tahsîsini savunanlar, illetin bulunmasına rağmen hala, teyze, kız kardeşler için hürmet-i müsâherenin bulunmayışını nas ve icmanın tahsîs edici engel olarak mevcudiyetine bağlamışlardır. Serahsî ise, hükmün yokluğunun illetin bulunmaması sebebiyle olduğunu belirtmiştir. Bunun gerekçesi, naslarda sadece anne, kız, baba ve oğlun zikredilmiş olmasıdır. Haramlığın kız kardeş, hala ve tezeyi kapsamaması ise, illetin vasıf olarak değişimi ve başka bir haramlığın sabit olması anlamına gelmektedir.⁴³

Serahsî, illetin tahsîsini nasların ve illetin tahsîsi konularını mukayese ederek birtirmektedir: Ona göre, konunun doğru anlaşılması tahsîs meselesinin bilinmesiyle ilgilidir. İki nastan birinin genel, diğerinin özel olması halinde genel lafız has lafız nedeniyle hakikaten veya hükmen yok olmaz. Her iki nassın fesadını da düşünemeyiz. Bu durumda anlaşılır ki, hâs lafız, genelin ihtiva ettiği hükmü özelleştirmiştir. Tabi bu durumda genel lafız, hâsın haricindekiler için hüccet olmaya devam eder. İlet ise müessir olsa da onda fesat ve hata ihtimali mevcut olduğundan hükmen yokluğa ihtimali vardır. Bu nedenle, illeti değiştiren bir nitelik geldiğinde illet hükmen madûm olur. Bu durumda hüküm de illetin olmaması sebebiyle yok kabul edilir. Böylece ne nakzdan ne de tahsîsten bahsedilebilir.⁴⁴

41 Serahsî, *Usûl*, II, 214.

42 Serahsî, *Usûl*, II, 214-215.

43 Serahsî, *Usûl*, II, 214-215.

44 Serahsî, *Usûl*, II, 215.

2. Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* Adlı Eserinde İletin Tahsîsi

Gazzâlî, usulcülerin illetin tahsîsi konusunda farklı görüşlere sahip olduklarını, bu ihtilafın temelinde illetin varlığı halinde hükmün yokluğunun illetin nakzolması mı, yoksa illetin tahsîsi olarak mı değerlendirileceği hususunun bulunduğunu ileri sürmüştür.⁴⁵

Gazzâlî, bu bağlamda üç görüşün ortaya çıktığını açıklamıştır:⁴⁶

1. Bir grup, illet bulunduğu halde hükmün bulunmayışını illetin nakzı olarak görmüş, onun fasit olduğunu ve düzgün bir illet olmadığını gösterdiğini ileri sürmüştür. Onlara göre eğer illet sahih olsaydı illetin varlığı halinde hükmün de bulunması gerekirdi.

2. Bir grup, illetin bu durumda nakza uğramaksızın illet olarak kalmaya devam ettiğini kabul etmişler ve illet bulunduğu halde hükmün bulunmamasını illetin tahsis edilmesi olarak görmüşlerdir. Bu durumu da âmm lafızların tahsîs edilmesine benzetmişlerdir.

3. Diğer bir grup ise böyle bir durumda illetin nasda belirtilip belirtilmediğine bakılacağını; nasda belirtilmeyip istinbat ile elde edilen ve zan ifade eden bir illet ise onun fasit olduğu ve nakzediliği sonucuna varılacağını, nasda belirtilen bir illet ise nakzın söz konusu olmadığını ve tahsîse uğradığını ileri sürmüştür.

Gazzâlî, bunların hangisinin doğru olduğunu belirleyebilmek için hükmün illetten geri kaldığı yani illet bulunduğu halde hükmün bulunmadığı durumları incelemek gerektiğini belirtmektedir. Ona göre hükmün illetten geri kalması üç şekilde olmaktadır:⁴⁷

1. İletin uygulanmasında onun ittiradına⁴⁸ bir engelin mevcudiyetidir. Bunun "nakz (illet bulunduğu halde hükmün bulunmaması)" olarak isimlendirildiğini belirten Gazzâlî, onu kıyastan yani genel kuraldan istisna edildiği bilinen ve böyle olduğu anlaşılmayan şekilde iki kısma ayırarak incelemiştir

a. Ona göre kıyasın (genel kural) varlığı devam etmekle birlikte *ondan istisna edildiği açıkça belli olan kısımda* kıyasın nakzı söz konusu değildir, illet de fasit olmaz,

45 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 270-271.

46 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 270-271.

47 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 271.

48 İttirad, hükmün illetin varlığıyla var olması yokluğuyla yok olmasıdır.

istisna edilen yerlerin dışında illet olmaya devam eder. İlletin bu şekilde tahsis edilmesi katî ve zannî illetlerin ikisi için de geçerlidir, aralarında fark yoktur.⁴⁹

Bundan sonra müellif hem katî hem zannî illetin tahsîsine dair örneklere yer vermiştir. Katî illetin tahsis edilmesine musarrât hayvanın sütüne karşılık bir sa' hurma verilmesinin vacip kılınışını örnek vermiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav), sütü bol gösterilerek satılan bir hayvanın (musarrât) bu nitelikte olmadığı anlaşıldığında satın alan kişi, hayvanı satıcıya iade ederse sağdığı süt karşılığında bir sa' hurma vermesini emretmiştir. Genel kurala göre telef edilen mislî malların misliyle tazmin edilmesi gerekir.⁵⁰ Gazzâlî'ye göre, bunun illeti iki parçanın denklidir. Ona göre İslam hukuku bu illeti nakzetmemiş, geçersiz saymamıştır. Tazminatlarla ilgili hükümlerde bu illete göre hüküm verilmektedir. Fakat musarrât meselesi genel kuraldan istisna edilmiştir. Dolayısıyla bu şekilde yapılan istisna, müctehid açısından illetin fesadı anlamına gelmez.⁵¹

Gazzâlî bu konuda başka bir örnek olarak öldürme fiiline temas etmiştir. Öldürme eylemi, kişinin tazminle sorumlu olmasının illetidir. Öldürme eylemini işlemeyen âkilenin diyet ödemeye iştiraki, kıyası fasit kılmaz. Zira âkilenin öldürme eylemlerinde diyet ödemeye iştiraki, tazmin sorumluluğu hususunda bir istisna teşkil etmektedir. Sonuç olarak bu meselede illetin tahsîsi gerçekleşmiş olmaktadır.⁵²

Zannî illetin örneği ise arâyâ konusudur. Arâyâ, belli bir miktar kuru hurmanın tahminen onun karşılığında taze hurmayla değişimidir. Şâfiî mezhebine göre, gıda maddelerinde ribanın illeti yiyecek maddesi (طعم) değildir. Buna binaen arâyâda hurmaların değişiminde ribanın gerçekleşmesi beklenirdi. Ancak Gazzâlî buna ihtiyaç sebebiyle ruhsat verildiğini ve arâyânın istisna olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak tu'm illeti burada nakzedilmemiş olmaktadır.⁵³

b. İstisna olmayan kısım, hem mensûs hem zannî illette söz konusu olabilir.⁵⁴

Gazzâlî'ye göre, bu türün mansûs illette ortaya çıkması ancak illette ilgili bir kaydın gerçekleşmesi halinde söz konusu olur. Bu durumda, ilgili hususun illetin bir

49 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 271.

50 Buhârî, *Sahîh*, Buyû', 64.

51 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 271.

52 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 271.

53 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 271.

54 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 271.

kısmı⁵⁵ olduğu anlaşılır. “Bedenden çıkan her şey abdesti bozar” şeklinde tespit edilen illet buna örnektir.⁵⁶ Bu illete rağmen, hacamat yaptırmanın abdesti bozmadığı anlaşıldığında illetin eksik zikredildiği ortaya çıkmış olur. Bu durumda, illet şu şekilde düzenlenir: “Sadece bedenin doğal yollarından dışarı çıkan şeyler abdesti bozar”.⁵⁷

Gazzâlî, bu örneği verdikten sonra nakzın istisna dışındaki yerlerde, sadece bu şekilde, illetin bir kısmının zikredilmesi bağlamında gerçekleşeceğini ileri sürmüştür. Diğer taraftan, müellif illet olarak tespit edilen husus illetin bir kısmını oluşturmuyorsa, illet sığası tarzında gelen hususun tevil edilmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir.⁵⁸

Tevil edilmesi gereken illete şu ayet örnek olarak zikredilmiştir: Alla Teâlâ inkârcılardan “evlerini kendi elleri ve müminlerin elleriyle harap ediyorlar”⁵⁹ şeklinde bahsettikten sonra bunun gerekçesi olarak “bu, onların Allah ve Rasûlüyle çatışmalarından dolaydır”⁶⁰ buyurmuştur. Müellife göre, bu illetin tevil edilmesi gerekmektedir. Zira Allah ve Rasûlü ile çatışan herkes evini harap etmemektedir. Gazzâlî, burada illetin nakzedildiği kanaatindedir. Ayrıca bu illetin sadece onlara özgü olduğunun da belirtilemeyeceğini ileri sürmüştür. Müellif ayetten anlaşıldığı kadarıyla, talil edilen hükmün bizzat harap değil *harabın hak edilmesi* olduğunu belirtmiştir. Yani ayet, “Allah ve Rasûlü ile mücadele eden, evinin harap olması veya başka şekilde cezalandırılır”, anlamına gelmektedir.⁶¹

Gazzâlî’ye göre, istisna olmayan kısmın zanni illette ortaya çıkması halinde, illetin nakzının söz konusu olmadığına dair bir gerekçe ileri sürülebiliyorsa, zikredilen hususun illetin tamamı olmadığı ve nakzı ortadan kaldıran bir kaydın illette

55 Gazzâlî bunu “ba’zu’l-illet” kavramıyla ifade etmiştir. Hanefi eserlerinde de aynı kavrama farklı örnekler bağlamında temas edildiği görülmektedir. Örneğin, Hırâbe suçunda akıl hastası ve çocukların suça iştiraki halinde Ebû Hanîfe’ye göre diğerlerinden de had cezası düşmektedir. Zira ceza ehliyeti bulunan suç faillerinin eylemi, illetin sadece bir kısmını (ba’du’l-illet) oluşturmaktadır (Burhâneddîn Ali Mergînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti’l-mübtedî*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), II, 134).

56 Anlaşıldığı kadarıyla bunun mansûs illet olarak nitelendirilmesi, hadiste geçen “الوضوء مما خرج” ifadesine dayanmasıdır (Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Tâberânî, *el-Mucemu’l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1984), IX, 251, 9237. hadis).

57 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 272.

58 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 272.

59 Haşr Sûresi, 2.

60 Haşr Sûresi, 4.

61 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 272.

bulunduğu anlaşılır. Şayet nakzın söz konusu olmadığına dair bir gerekçe ileri sürülemezse nakz-fesat ya da tahsîs değerlendirmesi yapmak müctehide kalmıştır. Bu kısma örnek olarak oruca niyet konusuna yer verilmiştir.⁶²

Ramazan orucuna geceden niyet edilmesi gerekmektedir. Zira bütün günün orucu bir bütün olarak düşünüldüğünden gündüzün ortasında yapılan niyet kendisinden önceki kısmı içine almaz. Diğer taraftan geceden niyet nafîle oruçlarda zorunlu değildir. Bu durumda müctehid niyetle ilgili illetin nafîle oruçlarda fasit olduğu kanaatini benimseyebilir veya nafîle oruçlarda (nafîle ibadetlerin fazla yapılmasını teşvik maksadıyla bir ruhsat olarak) illetin tahsîse uğradığını düşünebilir. Nitekim şeriatla farzlarda kolaylık gösterilmeyen birtakım hususlara nafîle ibadetlerde izin verilmiştir.⁶³

Gazzâlî'ye göre, Şâri'in illetin tahsîsini açıkça zikretmesi ve ilgili hükümde illetin istisna olduğunu belirtmesi mümkündür. Diğer taraftan, Şâri' tarafından açıklama yapılmaz ve illetin varlığıyla birlikte hükmün yokluğu söz konusu olursa, bu illetin fesadı veya tahsîsi yoluyla olabilir. Gazzâlî bu bağlamda şu ayrımı yapmaktadır. İlettin kati olması halinde, onun tahsîsi neshine tercih edilir. Zannî olması halinde durum farklıdır: Söz konusu zanla sadece münasip bir yerde hükmün ispatı mevcut ve onun başka hiçbir dayanağı bulunmuyorsa, ona itibar edilemez. Geceden niyet konusunda olduğu gibi illetin müstakil ve müessir olması halinde mesele içtihadı açıktır.⁶⁴

2. İlettin varlığına rağmen hükmün yokluğunun ikinci şeklinde, hükmün yokluğu illetteki kusur dışında bir nedenden kaynaklanmaktadır. Bu neden, hükmün mevcudiyetini engelleyen farklı bir illettir.⁶⁵

Annenin câriye oluşu, çocuğun köleliğinin illetidir. Diğer taraftan hür olduğu kanaatiyle bir câriyeyle evlenen kişinin çocuğu ise köle olmamaktadır. Ancak burada illetin fesada uğradığı söylenemez. Zira bu şekilde kandırılan (mağrur) kişinin çocuğunun özgür kalması için gerekli bedeli ödemesi gerekmektedir. Böylece illetin hükmü gerçekleştirdiği görülmektedir. Yani illet fesada uğramamaktadır.⁶⁶

Burada illetin fesâda uğramadığını belirten Gazzâlî, ilgili örneğin illetin tahsîsi anlamına gelip gelmediğine temas etmemiştir. Fakat ileriki sayfalarda illetin tah-

62 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 272.

63 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 272-273.

64 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 273.

65 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 273.

66 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 273-274.

sisiyle ilgili temas ettiği musarrât meselesiyle bu kısımdaki örnek arasında fark olduğunu vurgulaması, onun mağrurun çocuğu konusunu illetin tahsîsinden farklı değerlendirdiği kanaatine yol açmaktadır.⁶⁷

3. İlet bulunduğu halde hükmün yokluğunun üçüncü şeklinde, illet hükmün mahalli, şartı veya ilgili şahıslara uygun düşmemektedir. Örneğin, hırsızlıkta el kesme cezasını gerektiren nisap miktarına ulaşmayan malı çalan şahsın, çocuğun ve koruma mahalli dışında bir şeyi çalan suç failinin eli kesilmez. Bu örneklerde, suç mahalli, nisap miktarı ve suç failiyle ilgili şartlar bulunmadığından cezalandırma koşulları gerçekleşmemiştir. Hırsızlık haddinin illeti olan suç eylemi (çalma) ise mevcuttur. Diğer taraftan, kefen çalma eyleminde bu illet gerçekleştiğinden suç failine el kesme cezası tatbik edilir.⁶⁸

Muhayyerlik şartıyla yapılan veya mevkûf akitte de, alım satım mülkiyetin gerçekleşmesini sağlamakla birlikte, başka koşullar nedeniyle mülkiyetin sübûtu gerçekleşmemiş olur.⁶⁹

Gazzâlî, illetin varlığına rağmen hükmün bulunmamasıyla ilgili hususları açıkladıktan sonra kendi görüşlerine yönelik olası itiraz noktalarına temas etmektedir. Muhtemel itirazlara verdiği cevaplardan Gazzâlî'nin meseleye bakışı ve konuyu farklı kısımlara ayırmasının gerekçeleri daha iyi anlaşılacaktır.

Onun temas ettiği itirazlardan biri, "kiyastan istisna edilen bir illet hakkında nakz iddiasının ileri sürülemeyeceği" görüşüne yöneliktir. Bu itiraz, "getirdiği illetin nakza uğradığı kendisine söylenen her muallilin ilgili meselede illetin istisnaya uğradığını söyleyebilmesidir. Bu durumda istisnanın mevcudiyeti nasıl anlaşılacaktır?"⁷⁰

Müellif, bu itirazı müctehid ve münazaracı açısından farklı ele almıştır. O, müctehidin herhangi bir meselede zannına tabi olmasının yeterli olduğunu; münazaracının ise, savunduğu konuda görüşünün kabul edilebilmesi için ikna edici bilgi vermesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu da, karşı tarafın ortaya koyduğu illetin kendi kıyasına da aykırı olduğunu bizzat kabul etmesi halinde söz konusu olacaktır. Bu bağlamda Gazzâlî, Ebû Hanîfe'nin niyetin tayini konusundaki kıyasını

67 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 274.

68 Bu hüküm Şâfiî mezhebine göredir. Hanefî mezhebinde, Ebû Yusuf da aynı görüştedir. Diğer taraftan Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre kefen çalan şahsa had cezası tatbik edilmez (Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, II. bs., (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1402/1982), VII, 76; Mergînânî, *el-Hidâye*, II, 122).

69 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 274.

70 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 274.

örnek vermiştir. Bu tür kıyasın hac ibadetinde de niyetin tayininin gerekli olduğu neticesine götürdüğünü, söz konusu hükmün ise Ebû Hanîfe'nin kendi kıyasıyla da uyuşmadığını belirtmiştir.⁷¹

Gazzâlî, sadece bu durumda münazaracının iddiasının dikkate alınacağını, bunun dışında ise kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre, Ebû Hanîfe bir kıyas ortaya koyduğunda onun illetinin muttarid olması, nakzına tercih edilir ve münazaracının iddiası dikkate alınmaz.⁷²

Müellif ikinci olarak, evlendiği kadının özgür olduğu konusunda yanıtılan kişiyle musarrât meselesini farklı değerlendirmesine yönelik itirazı ele almaktadır: Bu itirazın temeli, câriyeyi hür sanıp evlenen şahsın durumunda olduğu gibi, musarrât meselesinde de illetin (tazmin edilmesi gerekenle bizzat tazmine konu olan hususun denklığı) mevcut olmasına rağmen hükmün nass sebebiyle engellendiği şeklinde bir değerlendirmenin neden yapılmadığıdır.⁷³

Gazzâlî, musarrât meselesinin farklı değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürerken, ilgili konuda illetin bizatihi denklik olmadığını, denklığın Şâri'nin hükme alamet kılmasıyla illet olduğunu savunmuştur. Bunun aksine, Şâri'nin onu hükme alamet kılmadığı yerlerde (musarrât meselesinde olduğu gibi) ise, denklik illet olarak kabul edilmeyecektir. O, konuyu iki örnek dâhilinde açıklamaktadır: Örneğin, şarabın haram kılınmasından önce onda bulunan sarhoş edici vasıf bizzat illet olarak kabul edilemez. İlgili husus, şarap içmenin mubah oluşu neshedildikten sonra illet olmuştur.⁷⁴ Musarrât meselesi de böyledir. Zira onda denklik bir illet olarak kabul edilmemiştir. Cârîyeye evlilik hususunda aldatılan kişinin durumu ise bu açıdan farklıdır. Zira onun hakkında hüküm takdirenen mevcuttur. Babanın cârîyeden doğacak çocuğunun bedelini ödemek suretiyle onu özgür kılma yetkisinin olması, bunu açıkça göstermektedir. Bu durumda hükmün önce sabit olup daha sonra ortadan kalktığı kabul edilmelidir. Yani hüküm musarrât meselesinde olduğu gibi hiç gerçekleşmemiş (mümteni) değil; gerçekleştikten sonra sürekliliği kalmamış (munkatı') hükmündedir.⁷⁵

Gazzâlî, cârîyeyi hür kişi zannederek onunla evlenen şahsın durumunu denizde bir ağ kurduktan sonra vefat edene kıyaslamıştır. Kişinin ölümünden sonra

71 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 274.

72 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 274.

73 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 275.

74 Bu konu aynı şekilde Cessâs'ın eserinde de yer almaktadır. Bkz. Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 265.

75 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 275.

ağa takılanlara varislerin hakkı olur. Zira ağı kurmak, ona takılan balıklara sahip olmanın illetidir. Ölüm hadisesi ise mülkiyeti ortadan kaldırmaktadır. Bu durumda mülkiyet mûris için sabit olduktan sonra vârislere intikal etmiş kabul edilmektedir.⁷⁶

3. Serahsî ve Gazzâlî'nin İletin Tahsîsi Konusundaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi

1. Serahsî, illetin tahsîsini tümden reddederken; Gazzâlî ise konuyu farklı açılardan değerlendirmekte ve bazı meselelerde illetin tahsîsini mümkün görmektedir.

2. Fukaha metoduna göre eserini yazan Serahsî, illetin tahsîsini savunanların Mutezile görüşüne meyilli olduklarını belirterek konunun kelmî boyutuna yer verirken; mütekellimin metoduna göre usulünü kaleme alan Gazzâlî, meselenin kelmî boyutuna tespit edebildiğimiz kadarıyla temas etmemiştir.

3. Serahsî, illetin tahsîsi konusunu tamamen onu reddetme temeline dayandırdığından illetin tahsîsini savunanların illetin tahsîsi ile nasların tahsîsi arasında benzerlik kurulması, illetin tahsîsi-istihsân ilişkisi gibi konulara eserinde yer vermiştir. Gazzâlî ise, daha ziyade illetin tahsîsini reddedenlerin görüşleri yerine kendi yaklaşımını ortaya koymuş, buna dair muhtemel itirazları daha sonra cevaplamaya çalışmıştır. Gazzâlî muhtemel itirazlara konunun sonunda yer verirken, Serahsî tahsîsi savunanların görüşlerini aktararak konuya başlamıştır. Gazzâlî illetin tahsîsini savunmaktan ziyade konuyu farklı açılardan değerlendirerek illetin tahsîsini imkân dâhilinde görmektedir. Bu bağlamda onun uzlaştırıcı bir yol takip ettiği ileri sürülmüştür.⁷⁷

4. Serahsî ve Gazzâlî'nin verdiği örneklerin farklılık arz ettiği görülmektedir. Serahsî, illetin tahsîsini savunanların bu bağlamda yer verdiği uykudaki oruçlu kişinin boğazına su dökülmesi, müdebber kölenin gaspı, zina eyleminin hürmet-i müsâhere doğurması meselelerine temas etmiştir. Gazzâlî ise musarrât, âkile ve arâyâ meselelerini illetin tahsîsine örnek olarak zikretmiştir.

5. Gazzâlî, illetin tahsîsini savunanların bu kapsamda değerlendirdiği bazı hususları farklı bir yaklaşımla ele almıştır. Örneğin, Debûsî tarafından illetin tahsî-

76 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 275.

77 Heniyeh, 128-133.

si bağlamında zikredilen muhayyerlik şartıyla satım,⁷⁸ Gazzâlî tarafından illetin hükmün şartına uygun düşmemesi kapsamında değerlendirilmiştir.

6. Gazzâlî'nin illetin tahsisini savunanların bu kapsamda değerlendirdiği bazı hususları farklı bir yaklaşımla ele alması, illetin tahsisine onay verenlerin hükmün gerçekleşmesini engelleyen manileri farklı kategoride değerlendirmesine kısmen benzemektedir. Örneğin, Gazzâlî hür zanıyla câriyeye evlenen şahsın çocuğunun özgür olmasını (normalde câriyeye evlenen kişinin çocuğu köle statüsünde kalır) musarrât meselesinden farklı değerlendirirken, musarrât meselesinde denklik Şâri' tarafından illet kabul edilmediği için hükmün gerçekleşmediğine temas etmiştir. Diğer taraftan câriyeden doğan çocuğun hür olması için babanın efendiye bedel ödemesi dikkate alındığında, ilgili meselede kölelik hükmünün başlangıçta gerçekleştiği ve daha sonra bunun sürekliliğinin kalmadığı şeklinde değerlendirileceğini ileri sürmüştür.

Gazzâlî'nin ayırımına benzer şekilde Hanefî eserlerde muhayyerlik şartıyla satım, hükmün aslen gerçekleşmesine engel olurken, görme muhayyerliği ise hükmün tamamlanmasına mani görülmüştür.⁷⁹

7. İlettin tahsisine cevaz verenlerden Hanefî hukukçusu Cessâs (ö.370), İmam Şâfiî'nin ilgili meseleye karşı çıkmasına rağmen arâyâ meselesinde buna zımnen cevaz verdiğini iddia etmektedir.⁸⁰ Gazzâlî de, arâyâ meselesini illetin tahsisine örnek verip Cessâs'ın görüşüyle kısmen benzer bir yaklaşım sergilemekte, bununla birlikte İmam Şâfiî'nin illetin tahsisini reddettiği şeklinde bir bilgiye yer vermemektedir.

8. Gazzâlî'nin "nakz" olarak nitelendirdiği "illetin uygulanmasında onun ittihadına engelin bulunması" başlığı altında illetin tahsisine ait örneklere yer vermesi, ilk başta, onun nakzı tahsisi de kapsayan bir kavram olarak gördüğü kanaatine yol açmaktadır. Bu bağlamda, o, nakz ile tahsîs arasındaki farkı birçok açıdan ortaya koymaya çalışan müelliflerden⁸¹ ayrılmış olmaktadır. Bununla birlikte o konuyu

78 Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 335. Debûsî, illetin tahsisi bağlamında illetin mevcudiyetine rağmen hükmün gerçekleşme engellerini sayarken, akdin mülkiyetin illeti olduğunu ve hükmün onun varlığıyla gerçekleşmesi gerektiğini, muhayyerlik şartının ise hükmün aslen varlığına engel teşkil ettiğine temas etmiştir.

79 Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 335. Serahsî de, kabul etmemekle birlikte, aynı hususları illetin tahsisini savunanların eserlerinden aktarmıştır (bkz. Serahsî, *Usûl*, II, 210).

80 Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 268.

81 Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 312-313; Serahsî, *Usûl*, II, 208.

ele aldığı farklı bir yerde, kıyastan istisna olmayan kısmın zannî illette ortaya çıkması ve nakzın yokluğuna dair bir gerekçenin ileri sürülememesi halinde nakz-fesâd ya da tahsis değerlendirmesinin müctehide kaldığını belirtmiştir. Onun burada illetin nakz ve tahsisini farklı gördüğü düşünülebileceği gibi, en azından bazı meselelerde bu iki unsuru birbirine çok yakın ve ilgili ayrımı sadece yorum meselesi olarak değerlendirdiği de düşünülebilir.

Sonuç

Fukahâ metoduna göre usul eserini yazan Serahsî'nin illetin tahsisine kesinlikle karşı çıktığı ve eserinin ilgili bölümünü önemli oranda onu savunanların görüşlerine itiraza ayırdığı ve hükmün bulunmamasının illetin tahsisi değil yokluğu anlamına geldiğini ispatlamaya çalıştığı görülmektedir. İletinin tahsisini savunanların görüşlerine gerekçe olarak sunduğu birçok hususa temas eden Serahsî nasların tahsisi, istihsân ve diğer birtakım konularla ilişkisi bağlamında meseleyi incelemiştir.

Mütekellim'in metoduna göre eserini kaleme alan Gazzâlî, konu hakkında önemli ayrıntılara girmiş ve hükmün illetten geri kalmasını üç kısımda ele almıştır. İlk olarak illetin ittiradına bir engelin bulunmasına, daha sonra illetin varlığına rağmen hükmün yokluğunun başka bir illetten kaynaklanabileceğine değinmiştir. Son olarak bunun illetin şart, mahal gibi hususlara uygun düşmemesiyle ilgili olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca bazı meselelerde illetin tahsisi veya illetin fesadına hüküm vermenin müctehide kaldığını belirtmiştir. Onun ilgili konuyu farklı kısımlarda ele alması özgün bir yaklaşım olarak değerlendirilebileceği gibi, bunun bazı Hanefî eserlerde yer verilen hükmün gerçekleşmesini engelleyen durumların tasnifine kısmen benzerlik gösterdiği de söylenebilir.

Kaynakça

Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404.

Başoğlu, Tuncay. "Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahih*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1315.

Cüveynî, Ebu'l-Meâlî. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.

Cessâs, Ebû Bekir Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1985.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

- Duman, Soner. *İlk Dönem Hanefî Usûlünde İllet Tartışmaları*. İstanbul: Kitabî Yayınevi, 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Heniyeh, Mazin. "İlletin Tahsîsi." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev. Mehmet Erdem. 10/2 (2005): 105-136.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. Delhi: el-Matbau'n-Nizâmî, 1905.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fi tertîbi's-şerâ'î'*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1402/1982.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasan Burhâneddîn Ali. *el-Hidâye şerhü Bidâyeti'l-mübtedî*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Tâberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. Thk. Hamdi Abdülmecid Selefî. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1984.
- Yıldırım, Emin. "Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlletin Tahsîsi Meselesi." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Yılmaz, Ömer. "İlletin Tahsîsine Cevaz Vermek Mu'tezilî Olmak Mıdır?" *Diyanet İlmî Dergi*, 3 (2017): 53-71.